

Хавронюк Микола Іванович
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального
та кримінального процесуального права
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Щодо забезпечення відповідності положень Кримінального кодексу України та практики їх застосування його принципам

On ensuring the compliance of the provisions of the Criminal Code of Ukraine and the practice of their application with its principles

У проєкті нового Кримінального кодексу України (далі – КК)¹ (розділ 1.2 «Принципи Кримінального кодексу та його застосування») члени Робочої групи з реформи кримінального права (далі – Робоча група) Комісії з питань правової реформи при Президенті України визнали необхідним визначити вісім принципів, яким мають відповідати і КК на час його ухвалення, і всі наступні зміни до нього, і подальша практика його застосування. Це принципи: законності; юридичної визначеності; рівності; пропорційності; індивідуальності; гуманізму; однократності застосування кримінально-правових засобів; сумлінного виконання міжнародних зобов'язань. Зазначене викликає необхідність вирішення низки проблем.

Проблема необхідності визначення принципів КК. У чинному КК принципи не визначені. У ньому містяться лише окремі складові принципу законності (частини 1, 3, 4 ст. 3), сумлінного виконання міжнародних зобов'язань (ч. 5 ст. 3), гуманізму (ч. 3 ст. 50), а також принцип *non bis in idem* (ч. 2 ст. 2). Відомо, що розробники проєкту КК, ухваленого у 2001 р., не змогли дійти згоди щодо переліку і змісту його принципів, а тому залишили ці питання для доктрини. Але альтернативний проєкт КК, підготовлений робочою групою Комісії Верховної Ради України з питань правопорядку та боротьби зі злочинністю, у статтях 2–5 визначав принципи законності, рівності перед законом, особистої відповідальності та вини².

Багато хто з українських учених погоджувалися з думкою, що відсутність принципів, на яких побудовано КК, – його велика вада³. Водночас висловлювалися різні думки щодо переліку принципів, що мають бути визначені у КК, і змісту кожного з них. Аналіз цих думок, а також положень міжнародних договорів і КК інших держав

¹ Текст проєкту нового Кримінального кодексу України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>

² Кримінальний кодекс України. Проєкт. Внесений народним депутатом України Матковським О. Б. К., 1994. Реєстраційний № 41 від 03.08.1995 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/464/95-%D0%BF%D0%B2#Text>

³ Коржанський М. Визначення окремих понять у Кримінальному кодексі України. *Право України*. 2002. № 10. С. 83.

дав нам змогу запропонувати вісім нових статей чинного КК, в яких сформульовано визначення принципів законності, рівності, гуманізму та ін.⁴

Робоча група вирішила визначити у КК принципи, на яких мають ґрунтуватися всі його положення та їх застосування, з огляду на те того, що вони:

- підкреслюють його людиноцентричну природу;
- є відправними ідеями, що пронизують весь текст Кодексу, без яких він був би ідеологічно і змістовно неповноцінним;
- пов'язують усі норми кримінального права та положення КК з моральними засадами суспільства і засадами конституційного ладу;
- є захисною оболонкою для кожного з інших його положень, і вона оберігає їх від викривленого тлумачення; їх використовують під час юридичної аргументації і вони формують правову думку;
- фактом закріплення у КК сприяють його більшій стабільності;
- нині можуть бути сформульовані і не ідеально, але у майбутньому їх розуміння зміниться під впливом різних факторів, а зміст кожного з них буде уточнений. Але не почавши, не можна очікувати на удосконалення.

Проблема відмови від визначення у КК інших принципів. Робоча група відмовилася від ідеї визначити у КК *принцип верховенства права*, керуючись такими аргументами:

1. Верховенство права нами не забуте: проєкт КК (ч. 1 ст. 1.1.1) якраз починається з положення, що «Кримінальний кодекс України на засадах верховенства права регулює...» певні відносини.

2. Верховенство права не є у звичайному розумінні принципом і тим більше воно не є галузевим принципом, який кримінологи могли б «привласнити». Верховенство права – це ідея такого ж порядку, як, скажімо, ідея демократії, ідея незалежності чи ідея європейської ідентичності.

3. Члени Робочої групи у своїй більшості виявилися прихильниками «поелементного» підходу до розуміння верховенства права, запровадженого, зокрема, у доповіді «Верховенство права», схваленій Венеційською Комісією у 2011 р.: цей феномен являє собою сукупність важливих засад, серед яких принципи законності, юридичної визначеності, рівності тощо.

4. Навряд чи Робочій групі вдасться визначити, та ще й виключно у кримінально-правовому контексті, зміст верховенства права краще, ніж це можуть зробити всесвітньо відомі фахівці з філософії і теорії права, і так, щоби не наразитися на критику. Негативним є приклад розробників Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), які у ст. 8 звузили розуміння верховенства права лише до слів, що «людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави». До того ж логічно, що зміст верховенства права не просто визначається в законі, а стане результатом спільних зусиль законодавця, судів і вчених-правників.

⁴ Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. С. 484–487, 612–614.

5. Суддя, здійснюючи правосуддя, керується саме верховенством права (ч. 1 ст. 129 Конституції України) – і в кримінальному процесі робить це незалежно від того, чи є визначення верховенства права у КК.

Чи можна стверджувати, що відсутність у проєкті КК визначення інших, крім верховенства права, принципів означає їх невизнання? Ні. Причини відмови від визначення у КК інших принципів є різними.

Так, *принцип справедливості*, неодноразово згадуваний у рішеннях Конституційного Суду України, зокрема у рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп, є основоположною засадою права, яку не можна понизити до галузевого принципу. До того ж визначення у КК принципу справедливості неможливе без певного дублювання, оскільки за своїм змістом він охоплює принципи пропорційності, рівності, гуманізму, *non bis in idem*.

Принцип добросовісності, який передбачає сумлінну реалізацію прав, повноважень і старанне виконання обов'язків⁵, стосується лише окремих положень КК – тих, в яких ідеться про зловживання правом, повноваженнями чи їх перевищення. Тому він не може претендувати на визнання його галузевим принципом. Але він є загальним принципом права і підлягає врахуванню під час застосування відповідних положень КК.

Невідворотність відповідальності, про яку також згадують як про принцип кримінального права, насправді складно визнати таким. Навіть якщо його зміст обмежити положенням, що будь-яке кримінальне правопорушення не повинне залишатися без негативних наслідків для правопорушника⁶, однак не можна не досяжне вважати принципом. А про не досяжність слід стверджувати з огляду на вельми високий рівень латентності кримінальних правопорушень і дуже низький показник відповідних справ, розглянутих судами, порівняно з кількістю кримінальних проваджень, в яких особам повідомлено про підозру. Фактично незначна частка осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення, відчуває негативні правові наслідки цього.

Проблема змісту кожного із визначених у проєкті КК принципів. Робоча група, визначаючи, які саме принципи виписати у проєкті КК України, насамперед враховувала відповідні положення Конституції України, міжнародних договорів та актів Європейського Союзу (далі – ЄС).

Так, у Конституції України визначені, у загальному вигляді, принципи: законності (п. 22 ч. 1 ст. 92; ч. 2 ст. 58); гуманізму (статті 3, ст. 21, 23, 28 та ін.); сумлінного виконання міжнародних зобов'язань (ст. 9, ч. 1 ст. 151); рівності (ст. 21, ч. 1 ст. 24, п. 1 ч. 2 ст. 129); *non bis in idem* (ч. 1 ст. 61); індивідуальної відповідальності (ч. 2 ст. 61).

У Міжнародному пакті про громадянські і політичні права визначено принцип *non bis in idem* (ч. 7 ст. 14), у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод людини (ст. 7) – принцип законності. У Римському статуті Міжнародного кримінального суду деяким принципам кримінального права присвячені окремі статті: *ne bis in idem* (ст. 20), *nullum crimen sine lege* (ст. 22), *nulla poena sine lege* (ст. 23), відсутність

⁵ Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. С. 74–75.

⁶ Там само. С. 307.

зворотної сили *ratione personae* (ст. 24), індивідуальна кримінальна відповідальність (ст. 25). Хартія основних прав ЄС містить визначення принципів: законності (частини 1 і 2 ст. 49), пропорційності (ч. 3 ст. 49), *non bis in idem* (ст. 50).

У КК різних держав зміст відповідних принципів визначено з певними відмінностями. Наприклад, різні акценти є у визначеннях принципу законності у КК Австрії, Албанії, Франції і Швейцарії, у визначеннях принципу гуманізму у КК Молдови, Польщі і Німеччини⁷. Тож хоча для змісту принципів кримінального права визначальним є міжнародно-правовий чи європейсько-правовий консенсус, неминучими є і національні особливості.

Члени Робочої групи, враховуючи усе зазначене, перш ніж формулювати визначення принципів у проєкті КК, провели власні дослідження (деякі їхні результати опубліковано⁸).

У своїх висновках на проєкт КК національні⁹ та литовські¹⁰ експерти піддали певному сумніву зміст лише окремих положень визначених у ньому принципів, і з більшістю висловлених пропозицій Робоча група погодилась як з такими, що удосконалюють відповідні формулювання.

Водночас важко погодитися з пропозицією включити до змісту принципу законності положення про можливість подолання прогалін у КК у спосіб його тлумачення на основі аналогії права. Члени Робочої групи дійшла згоди, що таке положення може конфліктувати із суворим розумінням положень *nullum crimen sine lege* і *nulla poena sine lege* як складових принципу законності.

Так само зайве підкреслювати у змісті принципу гуманізму, що «КК ґрунтується на пріоритеті дотримання прав, свобод і законних інтересів потерпілої особи», як пропонують експерти. Цілком достатньо визначити, що Кодекс забезпечує визнання та дотримання прав, свобод і законних інтересів потерпілої особи. Виконання КК має забезпечити баланс інтересів усіх учасників кримінального провадження, які мають свій законний інтерес.

Проблема забезпечення відповідності змін до КК його принципам. Ця проблема є найскладнішою. Існує сподівання, що усі положення нового КК на момент набрання ним чинності ще будуть ґрунтуватися на визначених у ньому принципах. Але з огляду на попередню практику сумнівно, що кожного разу, коли парламент ухвалюватиме зміни до КК, він буде узгоджувати їх із кожним з його принципів.

⁷ Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. С. 491–494.

⁸ Хавронюк М. І. Щодо [не]відповідності Кримінального кодексу України принципу юридичної визначеності. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. 2021. Т. 8. С. 69–84; Хавронюк М. І. Принципи нового Кримінального кодексу України: якими вони можуть бути. Реформування кримінального законодавства України: сучасність та майбутнє: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 22–23 жовт. 2020 р.). Харків: Право, 2021. С. 18–22; Хавронюк М. І. Проблеми адаптації положень чинного кримінального законодавства України до кримінального права ЄС. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/problemy-adaptatsiyi-polozhen-zagalnoyi-chastyny-chynnogo-ta-perspektyvnogo-kryminalnogo-zakonodavstva-ukrayiny-do-kryminalnogo-prava-yes/>

⁹ Висновок на проєкт Кримінального кодексу України (контрольний текст станом на 30 січня 2023 р.). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/03/16/vysnovok-natsionalnyh-ekspertiv.pdf>

¹⁰ Висновок. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/05/19/vysnovok-lytovskiyh-ekspertiv-shhodo-proyektu-novogo-kk-ukrayiny.pdf>

Намагаючись схилити законодавця до необхідності не ігнорувати принципи, Робоча група у ст. 1.2.9 проєкту КК виписала обов'язок Пленуму Верховного Суду надавати висновок щодо відповідності зареєстрованого у парламенті проєкту Закону про внесення змін до КК вимогам статей 1.2.1–1.2.8 цього Кодексу, і обов'язок парламенту розглянути його. Зрозуміло, що ці положення вимагають внесення змін до Закону «Про судоустрій і статус суддів» та Регламенту Верховної Ради України. Проте існують серйозні сумніви у тому, що і Верховний Суд, і Верховна Рада України не заперечуватимуть проти покладення на них цих обов'язків – і зазначене положення ст. 1.2.9 до ухвалення нового КК «не доживе».

Тому слід подумати над альтернативами вирішення описаної проблеми.

Національні експерти вважають, що після ухвалення КК Робоча група може трансформуватись у Раду експертів, яка могла б надавати правничі висновки щодо пропонувананих змін до КК¹¹.

Нами вже давно запропоновані й інші способи забезпечення якості КК¹². Насамперед ідеться про кримінологічну експертизу, яку треба обов'язково проводити щодо всіх законів про внесення змін до КК. Було б доречно при Національній академії правових наук України створити постійно діючу комісію, члени якої, змінювані за принципом часткової ротації, проводили б таку експертизу і надавали науковий прогноз реалізації закону. Неврахування висновку кримінологічної експертизи парламентським профільним комітетом має обґрунтовуватися і бути предметом обговорення під час розгляду законопроєкту Верховною Радою. Це слід закріпити в Регламенті Верховної Ради України.

Крім того, слід постійно здійснювати моніторинг та оцінку державної антикримінальної політики. Створена з цією метою інформаційна система моніторингу повинна включати, зокрема, дані про внесення змін до КК, мету, з якою ці зміни були внесені, і дані, зокрема статистичні, про позитивні та негативні результати реалізації цих змін. Такі моніторинг та оцінку мають взяти під свою відповідальність учені-кримінологи і фахова громадськість.

Після ухвалення Закону «Про правотворчу діяльність» з'явилися і нові можливості. Ідеться, зокрема, про положення цього Закону, згідно з якими:

- при ухвалення законів, що розвивають положення Кодексу у відповідній сфері, повинні дотримуватися основні принципи правового регулювання суспільних відносин, встановлені Кодексом (ч. 2 ст. 11);
- діяльність з розроблення проєктів законів є плановою (статті 20–25);
- розроблення проєкту закону включає оцінку його впливу на суспільні відносини, оцінку його відповідності зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції та праву ЄС (*acquis ЄС*),

¹¹ Висновок. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/05/19/vysnovok-lytovskiyh-ekspertiv-shhodo-proyektu-novogo-kk-ukrayiny.pdf>

¹² Хавронюк М. І. Якість Кримінального кодексу: як її забезпечити та якою є справжня роль вчених-кримінологів? *Збірка тез доповідей учасників науково-практичного круглого столу «Кримінальний кодекс України 2001 року: 20 років після прийняття» (29 квітня 2021 року) / упоряд. А. А. Стрижевська, К. П. Задоя, Д. С. Птащенко, С. Д. Шапченко. Київ, 2021. С. 15–21.*

- гарантується дотримання техніки нормопроекування (статті 31–42);
- проводяться правова та інші експертизи законопроекту (ст. 44);
- щодо законопроекту проводяться публічні консультації (статті 29–30, 45). З березня 2023 р. готовий до другого читання проєкт Закону «Про публічні консультації» (від 23 жовтня 2020 р. № 4254);
- здійснюється правовий моніторинг — зокрема в частині оцінки досягнення цілей правового регулювання, впливу на суспільство, визначення запланованих і виявлення незапланованих наслідків (статті 67–71).

Проблема забезпечення застосування КК відповідно до його принципів. У частині 1 ст. 1.2.9 проєкту КК зазначено: не лише КК, а і його застосування мають відповідати принципам, закріпленим у статтях 1.2.1–1.2.8.

Тут розробники проєкту КК частково орієнтувались на положення ч. 6 ст. 9 КПК України, і мали на увазі, що положення нового КК треба тлумачити з урахуванням змісту принципів КК. Звісно, наївно сподіватися, що з самого початку дії нового КК все буде відбуватися саме так. Проте члени Робочої групи упевнені, що зазначене положення ч. 1 ст. 1.2.9 проєкту КК зобов'язуватиме суди до створення єдиної судової практики у кримінальних справах, яка буде ґрунтуватися на згаданих принципах.

Практика застосування КК має передбачати єдність тлумачення закону, доступність судових рішень, їхню обов'язковість і виконуваність.

Єдність тлумачення закону можна забезпечити, зокрема, через ведення у Верховному Суді контрольного примірника КК з постатейними матеріалами, в яких містились би висновки щодо застосування норм права, викладені в постановках колегії суддів, палати, об'єднаної палати, Великої Палати.